

De plaats van Oisterwijk in het Kempense lakenlandschap

Leo Adriaenssen

In de veertiende en de vijftiende eeuw ontstonden in de Kempen verschillende lakenindustriële centra, die met wisselend succes de traditionele centra, *in casu* de grote steden in het hertogdom Brabant, beconcurrerden. Een daarvan was de vrijheid Oisterwijk, die aan de vooravond van de opstand tegen de koning van Spanje een van de grotere lakenproducten van de Lage Landen blijkt te zijn geweest. De Tachtigjarige Oorlog oorlog finikte voorgoed het bloeiende lakenbedrijf, dat echter in sterk afgeslankte vorm nog overleefde tot rond 1730, waarna een gestage neergang zonder herstel inzette.ⁱ

Hierna zal ik een aanzet geven voor een plaatsbepaling van Oisterwijk in het Kempense lakenlandschap. Omdat er nog te weinig bekend is over de kwaliteit van de producten en de markten waar zij hun afzet vonden, zal de aanzet een verkennend karakter hebben. Rond 1600, als de ergste oorlogsverschrikkingen achter de rug zijn en een voorzichtig herstel van de Oisterwijkse nijverheid optreedt, heeft Tilburg de lakenindustriële suprematie in de Kempen overgenomen. Daar stopt dit verhaal.

Voor ik een schets geef van het Oisterwijkse bedrijf en zijn voortbrengselen en een voorlopige typologie ontwikkel van zijn voortbrengselen (§ 3), bespreek ik de geografische, politieke en organisatorische constituenten van de Oisterwijkse nijverheid (§ 1, 2). Daarbij ga ik na of de hertogelijke politiek van stadsstichtingen uit het begin van de dertiende eeuw rechtstreeks van invloed is geweest op de textielnijverheid. Voorts onderzoek ik wat 'Kempens laken' was. In § 4 probeer ik zicht te krijgen op de conjunctuurontwikkeling van Oisterwijk. Ik besluit met de verwoesting van Oisterwijk in 1587 en de daarop volgende veranderingen in het Kempense lakenlandschap (§ 5).

1. Geografische en verkeerstechnische kaders

Grofweg gesproken geeft de benaming Kempenⁱⁱ een geografische streek aan, die vaak wordt aangeduid als het Maas-Demer-Scheldegebied en wordt begrensd door de valleien van genoemde stromen. Daarnaast zijn er geomorfologische, landbouwkundige en politieke definities van de Kempen, die elkaar maar ten dele dekken. Van centraal belang voor de economische ontwikkeling was de bodemgesteldheid: droge, onvruchtbare stuifzanden en daarnaast te natte, lemige zandgronden in de beekvalleien. Door de steriliteit van het land werd veel van de ontgonnen ruimte ingenomen door heide, bij uitstek geschikt voor schapenteelt.

Staatkundig behoorde het grootste deel van de Kempen bij Brabant. De economische ontwikkeling werd in dit land niet geheel overgelaten aan de werking van de markt en natuur, maar centraal versterkt door het hertogelijke gezag. Godfried III en vooral zijn zoon Hendrik I (1190-1235) begunstigden verschillende nederzettingen met stads- en marktrechten en stichtten bovendien een aantal *nova oppida* (nieuwe steden).ⁱⁱⁱ Voorbeelden zijn Lier, Zoutleeuw en Geldenaken, waar evenals in Leuven en Brussel op grote schaal lakens werden geweven. Mede daardoor liep Brabant in de dertiende eeuw de textielindustriële achterstand op Vlaanderen snel in.

Opmerkelijk is, dat alle door hertog Hendrik I van Brabant gestichte Kempense (quasi-)steden – behalve Lier: Herentals (1209), Oisterwijk (± 1210), Arendonk, Turnhout en Hoogstraten (alledrie kort voor 1213), Helmond (tegen 1220) en

Eindhoven en Sint-Oedenrode (beiden in 1232) – zich ontwikkelden tot wolcentra. Geel, eveneens een lakencentrum, lijkt eenzelfde ontstaansgeschiedenis te hebben gehad.^{iv} Al eerder, aan het einde van de voorgaande eeuw, was 's-Hertogenbosch ontstaan. Nog voor de naam van de stad bekend was en nog voor de begiftiging van de nederzetting met stadsrechten in 1184 of 1194 was er sprake van wolbewerking, uitgedrukt in een vrouwenrecht: "weert dat yemants wijff wullen garen oft lynen garen pleghen te vercoopen, die sal mogen van haere verliesen enen steen garens", zonder dat haar man daarin zeggenschap had.^v In 1287 wordt de Bossche lakenhal voor het eerst vermeld^{vi} en ook het wolweversambacht zal van voor dat jaar dateren.

Elders in de Kempen werd het lakengilde van Lier in 1275 erkend, kreeg Breda in 1321 een productiemonopolie ten opzichte van het platteland en verwierven in 1322 de wolwevers van Herentals een privilege, dat in 1339 werd overgenomen door de collega's uit Hoogstraten. In Turnhout werden in 1373 een lakengilde en een lakenhal opgericht, de wevers van Sint-Oedenrode mochten sinds 1403 "doen maken enen segel, te besegelen die laken, die men tot Rode maken sall", hun Oisterwijkse collega's kregen hun gildeprivilege in 1414 en die van Eindhoven in 1419.^{vii} Het ging niet overal even goed. De lakenhal van Eindhoven was aan het einde van de veertiende eeuw vermoedelijk al ter ziele^{viii}, van lakenproductie in Sint-Oedenrode wordt na 1403 weinig meer vernomen, de monopoliepositie van Breda hield geen eeuw stand en in tegenstelling tot Herentals, Turnhout en (tijdelijk) Oisterwijk hadden de andere nieuwe steden geen lakenhallen in Antwerpen. Voor het wolwerk van Den Bosch was op den duur (met als finale de tweede helft van de zestiende eeuw) het plattelandslaken, met name dat uit Oisterwijk en Weert, fnuikend.^{ix}

Ook Oss had vermoedelijk zijn eerste privileges te danken aan de hertog van Brabant.^x Bij de verlening van de stadsrechten in 1399 was een weekmarkt inbegrepen, alsook het keurrecht op al het in het kwartier van Maasland gemaakte laken, het recht op een lakengilde dat eigen zegelaars mocht kiezen, een verbod voor poorters van Oss om buiten de stad laken te laten weven en tolvrijdom in heel Brabant; bovendien waren er twee jaarmarkten^{xi} en reeds in 1340 een lakenhal.^{xii} Het Osse wolwerk ging echter ten onder in de Gelderse oorlogen in de vijftiende eeuw.

De genoemde wolcentra lagen vooral in de Noord-Brabantse Kempen (Oisterwijk, Eindhoven, Sint-Oedenrode, Helmond, Oss) en in de Noorderkempen (Hoogstraten, Turnhout, Arendonk). Laken werd ook gemaakt in Herentals ('hoofdstad van de Kempen') en ten oosten daarvan in Retie, Dessel en Mol. In de vallei van de beide Neten lagen nog de productiecentra Lier, Duffel en Geel. In de Zuiderkempen werd geweven in Diest en Hasselt, evenzo in de oostelijke Maasreek, waar de lakencentra Venray, Horst, Neer, Kessel, Weert, Stramproy, Horn, Roermond en Maaseik lagen. Het gebied werd begrensd door de handels- en lakensteden Mechelen, Bergen op Zoom, 's-Hertogenbosch en Maastricht.^{xiii}

De zeventiende-eeuwse historicus Jacob van Oudenhoven bracht de heiderijkdom van de Kempen met zijn schapenteelt rechtstreeks in verband met de lakennijverheid aldaar:^{xiv} "Dese overvloedicheydt van Wolle, die in de Meyerije valt, geeft oock occasie tot het Drapenieren, ende het Wollen weven." Drie eeuwen later betoogden verschillende geschiedschrijvers dat de hertogelijke ontginningspolitiek van de streek in de dertiende eeuw voor een belangrijk deel was ingegeven door de behoefte van de stedelijke lakenindustrieën aan wol, maar volgens anderen is het industriële belang overtrokken.^{xv} De relatief late opkomst van de wolnijverheid in de Noord-Brabantse stichtingen pleit tegen de eerste en voor de tweede visie.

Hoe het ook zij, Oisterwijk behoorde tot de stadsstichtingen waarmee de hertog van Brabant zijn staatkundige gezag in het noorden vestigde, uitbreidde en versterkte,

terwijl door de ontginningen het sterk verstedelijkende hertogdom kon worden voorzien van de noodzakelijke landbouwproducten en bovendien, wat de lakencentra betreft, van inlandse wol.

De nieuwe, Kempense wolcentra konden ten volle meeprofiteren van de transcontinentale verkeersroutes, waarvan het centrale traject tussen Keulen en Brugge goeddeels over Brabantse bodem liep en sinds de twaalfde eeuw een sterke stimulans vormde voor handel en nijverheid. Steden als Maastricht, Sint-Truiden, Zoutleeuw, Leuven, Brussel, Aalst en Gent gedijden bij hun ligging aan deze oost-westroute, evenals Hasselt, Diest, Mechelen en Dendermonde, want de route bestond uit meerdere wegen. In al deze plaatsen werden wollen lakens geweven; met name de textielnijverheid had baat bij het handelsverkeer tussen de Duitse en de Vlaamse metropool.^{xvi}

Ook Oisterwijk was verkeerstechnisch gunstig gelegen, op een kruispunt van oost-west- en noord-zuidroutes. Ten opzichte van de belangrijkste oost-westroute, tussen Brugge en Keulen, lag de vrijheid enigszins perifeer, maar dat werd ruimschoots goedgemaakt door de nabijheid van 's-Hertogenbosch, belangrijk als marktstad, maar vooral als transitoplaats in het noord-zuidelijk georiënteerde handelsverkeer. De stad was via de Dieze bereikbaar; de hertog had verordend dat deze waterweg tussen Oisterwijk naar Den Bosch goed moest worden onderhouden om bevaarbaar te blijven.^{xvii} Het bestuur van de vrijheid bevorderde ook het handelsverkeer door de verharde straatweg te onderhouden.^{xviii}

2. De stichting van Oisterwijk en de opkomst van het wolwerk

Rond 1210 is de heerlijkheid van de Tilburgen gesplitst in West-Tilburg (nu Tilburg) en Oisterwijk (toen Oost-Tilburg). Tien minuten gaans ten oosten van Oost-Tilburg werd een nieuw wooncentrum met een marktplaats gesticht: het Lind-eind, voortaan de belangrijkste buurtschap van wat Oisterwijk ing heten.^{xix}

Bij de splitsing was aan Oisterwijk opmerkelijk weinig grondgebied toegefallen: iets meer dan een vijfde deel. Er was door de centrale overheid (de hertog van Brabant) dan ook geen rol voor Oisterwijk gedacht als landbouwcentrum, maar een als markt-, bestuurs- en militair centrum. Twintig jaar later, in 1230, kreeg de vernieuwde nederzetting dezelfde politieke en economische rechten als 's-Hertogenbosch, behoudens de tol vrijdom op de Rijn.^{xx} Oisterwijk was een handelsplaats geworden; ook de aanwezigheid van een waag, bekend sinds 1340, getuigt daar van.^{xxi} In 1355 volgde een hertogelijke bevestiging van het recht op de waarschijnlijk al bestaande woensdagse weekmarkt en twee jaarmarkten.^{xxii} De laatsten – de Meimarkt, die op 1 mei begon, en de Kouwmarkt van 27 oktober e.v. – duurden acht dagen. Dat er in 1434 nog een derde jaarmarkt bij kwam, in augustus, is een teken van een bloeiend handelsklimaat.^{xxiii}

Meer dan op landbouwproducten steunde de handelsetonomie van Oisterwijk op de lakennijverheid. De eerste sporen van Oisterwijks laken worden gevonden bij de lakentol van Heusden rond 1380. Het aanbod van Oisterwijkers was toen bijna half zo groot als dat uit Eindhoven en bijna eenderde van de wollen stoffen uit Weert; andere concurrenten waren Grave, Roermond, Diest en Turnhout.^{xxiv}

In 1414 gaf hertog Anton "om ghemeyn neringhe ende hanteringhe van comenscappen onderlinghe te groyen, te sterkene ende te meerderen" een privilege aan de plaatselijke wolwevers.^{xxv} Vermoedelijk betrof het een bevestiging van een al bestaand ambachtsgilde. Het gilde, in Oisterwijk wollenambacht genoemd, werd

bestuurd door twee dekens en vier zegelaars. De laatsten controleerden de kwaliteit van de producten en sloegen aan de goedgekeurde lakens een zegellood. De dekens hadden krachtens hun ambt zitting in het bestuur van de vrijheid Oisterwijk en uit een arbeidsconflict in 1559 blijkt, dat zij namens het wollenambacht een vetorecht konden uitoefenen in zaken aangaande de lakennijverheid.^{xxvi} De bestrijding van de textielindustriële milieuverontreiniging was een taak van de lokale overheid.^{xxvii}

Er was maar een ambachtsgilde. Alle lakenindustriële beroepsgroepen werden daarin georganiseerd. Alleen wie een geboren of gekochte poorter was van Oisterwijk, mocht lid worden. De officiële leertijd (voor wevers) bedroeg twee jaar.^{xxviii} Ook de spinsters moesten in het wollenambacht worden opgenomen en dus poorter worden. Zo kregen in 1434 enkele vrouwen, "arm broedbidders ende spinsters", als on- en minvermogenden korting, "aengesien dat sy niet bynnen der vryheit van Oesterwyck en mosten bliven woenen nae ingehaut hoeren carthen, sy en mosten poerters werden".^{xxix} Kaardenmakers of -zetters, schrobbelaars, ververs, kammenmakers en getouwmakers kochten eveneens het poorterschap. Aangezien in het wollenambacht alle specialismes van de lakenproductie waren georganiseerd, vielen onder de corporatieve rechtspraak ook de vollers, zoals Heyn Brabants, die in 1441-1442 zware boetes kreeg, "om dat hy een laken vervolt hadde, na dat gezegelt was" en omdat hij "een stuck laken dat gezegelt was hadde doirkaert".^{xxx}

Helaas zijn alle keuren en reglementen verloren gegaan. Daardoor kan niet worden nagegaan of ook de linnenwevers in het **wollenambacht** waren opgenomen en hoe belangrijk zij waren in de Oisterwijkse textielnijverheid. Dát er linnenwevers waren, is bekend.

Naast de genoemde beroepsgroepen waren in de Oisterwijkse lakennijverheid de wolkopers, voerlieden, marskramers en lakenhandelaars belangrijk. Het wollenambacht, dat voornamelijk toezag op de kwaliteit, organiseerde ook verkoopfaciliteiten. De Oisterwijkse lakenhal in Antwerpen, vermeld in 1469^{xxxi}, moet een initiatief zijn geweest van het wollenambacht, zoals dat in Dordrecht in 1502 voor een termijn van tien jaar verkoopruimte huurde.^{xxxii} In Oisterwijk zelf werd in 1509 een zegelhuis gebouwd^{xxxiii}, waar de lakens werden gekeurd en gezegeld. Het kan bovendien de functie hebben gehad van een plaatselijk handelscentrum: een zogenaamd gewandhuis, waar lakense stoffen zowel per stuk als per el werden verkocht. En voortaan hadden de lakenmakers, die voordien in de kerk waren bijeengekomen, een eigen vergaderruimte.

Ook in religie en liefdadigheid speelde het wollenambacht een rol. Het stichtte in 1459 in de kerk van Oisterwijk het Sint-Severijnsaltaar, gewijd aan de maagd Maria en de weverspatroonheilige Severinus.^{xxxiv} Voorts onderhield het een klein fonds voor onderkomen wolwevers en hun gezinsleden.

3. Witkens, stoklakens en kammen

Uit de bewaard gebleven berichten over de wol- en lakenhandel, aangevuld met enkele fiscale gegevens, kan een beeld worden verkregen van het soort product dat in Oisterwijk werd vervaardigd. Van het Geefhuis te 's-Hertogenbosch, een grote armeninstelling die zo'n dertig boerderijen exploiteerde, kochten Oisterwijkers met grote regelmaat de gehele wolproductie op. Zo kocht in 1458 Jan Buckinck zes soorten wol, te weten "scruelinge wollen" (8½ plakken per pond), korte wol (12 plakken), raapwol (14 plakken), grove wol (17 plakken), grove witte wol (21 plakken), "na schaer wollen" (25 plakken) en zwarte wol (3 kromstaarten), terwijl de "scaeps sterf vellen" 17

plakken of 2 kromstaarten deden.^{xxxv} De meeste wol werd ingekocht in de "scaer tijt"; de 'naschaarwol' werd vermoedelijk na de scheertijd afgeschoren, was dan door de langere groeiperiode langer. Uit de vermelding van 'sterfvellen' (schapenvachten) blijkt, dat er naast scheerwol ook ploodwol werd gebruikt. Van de korte wol werden de stoklakens geweven (zie hierna). De goedkoopste wol – scheurwol: scruelinge, schrodelinc, schroyelinck, dat is afsnijdsel, snipper – was wolafval.^{xxxvi} In verschillende steden was het verboden van drommen, noppen of scheurwol gemaakt laken op de markt te brengen^{xxxvii} en restricties in die geest mogen ook worden verwacht van de verloren gegane Oisterwijkse ambachtsstatuten.

Een bericht uit 1513 leert, dat ook de duurere Spaanse wol werd gebruikt; deze bleef in kwaliteit toentertijd nog achter bij de Engelse, maar was aanmerkelijk beter dan de inlandse.^{xxxviii} Verder bestaan er nader te onderzoeken aanwijzingen, dat er ook werd gewerkt met Schotse en Engelse wol, aangevoerd via Hollandse havens. Dat Oisterwijkers bovendien handelden in Engels laken, blijkt uit de aanhouding van Willem Nel in 1459-1460, die de tol van Gorinchem had ontrokken.^{xxxix}

In het laatste kwart van de vijftiende eeuw passeerden meer dan honderd Oisterwijkers voor schepenen van Den Bosch schuldbekentenissen aan een Keulse koopman, leverancier van wol uit Rijnland en Hessen.^{xl} Als de hoeveelheden archiefbronnen een kwantitatieve maatstaf mogen zijn voor de gebruikte grondstof, kan daaruit worden besloten dat in Oisterwijk vooral met Kempense en Duitse wol werd gewerkt.

Door gebrek aan bronnen kunnen de eindproducten niet eenduidig in verband worden gebracht met de gebruikte grondstoffen. Wel wordt het vermoeden dat in Oisterwijk vooral laken van middelmatige kwaliteit werd geweven voortdurend door de bronnen bevestigd. Bij de tol in Gorinchem werden in 1478-1481 "Keympensche witten" ofwel "witkens" uit Oisterwijk aangegeven, stoffen die waren gemaakt van 'hierlandse' (binnenlandse ofwel Kempense) wol. Eenzelfde beeld doemt op uit het exportregister van Den Bosch uit 1543-1545, dat minstens honderdvijfenzestig 'Kempense lakens' verantwoordt, waaronder veel en waarschijnlijk voornamelijk Oisterwijkse.^{xli} Gezien de gehanteerde tarieven waren het goedkopere producten dan het luxe, van fijne, Engelse wol gemaakte Vlaamse en Brabantse lakens.

Echt goedkoop, van de minste soort, moet het Oisterwijkse laken zijn geweest dat in de vijftiende eeuw werd afgenomen door de Brusselse armenzorg.^{xlii} Daarentegen leverde Oisterwijk nauwelijks wollen stoffen aan het Bossche Geefhuis, dat vooral inkocht in het land van Kessel.^{xliii} Deze armenzorginstelling kocht zeer goedkoop wollen laken in voor de armen en betere stoffen voor het personeel. Zo werd in het rekenjaar 1536-1537 585½ el laken ingekocht, waarvoor gemiddeld 7 stuiver 1½ penning werd betaald. De zes leveranciers kwamen uit het land van Kessel (vier), Oisterwijk en Geldrop (elk een); de "twee stukken Oisterwyckse witten", samen 42 el lang, waren met een prijs van 12 stuiver per el veruit de duurste^{xliiii} en blijkbaar bestemd om het personeel te kleden.

Belastingtarieven en fiscale administraties bieden een andere mogelijkheid om kwaliteit en handelswaarde van Oisterwijkse laken te peilen. Allereerst hief de tol van Iersekeroord op een Oisterwijkse laken viermaal zo weinig als op een Vlaams.^{xliiii} Doordat afmetingen en gewichten van de verschillende lakens niet bekend zijn, geeft deze tariefverhouding maar een beperkt idee van de waarde. Een Bossche accijnslijst uit 1547 stelde de waardeverhouding van Oisterwijkse en Vlaams laken op 1 : 2.^{xliiii} Vervolgens prijkte in mei 1578 het Oisterwijkse laken eenmalig op een generaliteitslicentlijst, en wel op de oudst bekende. Daarop zijn door de

Staten-Generaal in- en uitvoerrechten (licenten) vastgesteld voor verschillende soorten Engels laken, voor Vlaams, Schots en Hollands laken, voor stokbrede en stoflakens, voor baaien, bombazijnen, karsaaien, camelotten en fustenen en voor saaien uit Dowai, Rijsel, Brugge, Ieper en Hondshoote.^{xviii} De Franstalige versie van de lijst geeft in plaats van stoflakens: "draps d'Oisterwijck & stoflakenen"^{xviiii}, en de Bossche variant van de Nederlandstalige lijst geeft naast andere afwijkingen: "stockbree van XXV ellen" en "Oysterwits stocklaken ende dyergelycken".^{xix} De nieuwe lijst uit augustus 1578 noemt geen Oisterwijks laken meer, maar geeft enkele nieuwe categorieën: "draps de Wert & Traict" (laken uit Weert en Maastricht), pijlaken en Oostlands (Duits) laken.¹ Op de oudste lijst uit 1578 scoort Oisterwijks laken even hoog als het relatief minderwaardige Schotse laken, stokbrede en stoflakens. Van de twee laatste soorten bestaat overigens nog geen bevredigende beschrijving. Er is gedacht dat stoklakens smalle lakens waren, breed als een ellestok.ⁱⁱ Stoklakens lijken te zijn gemaakt van korte wol, stokwol geheten.

Naast witkens en stoklakens wordt af en toe gesproken van Oisterwijkse kammen. De kam lijkt een weinig gebruikt criterium voor de weefdichtheid te zijn geweest. In Diest werd in 1333 bepaald dat in de "dicdonnen cam" geweven lakens tweenzestig twisten (bundels) van elk dertig draden breed moesten zijn.ⁱⁱⁱ Laken uit Weert werd op de Hollandse licentlijsten, oplopend in waarde, onderscheiden in kwinken, zestigen, hoogkammen en tachtigen: aanduidingen voor de aantallen twisten (vijftig, zestig, onbekend en tachtig) van dertig draden die op het getouw werden gezet. Het dunste laken, de kwink, was niet meer dan voerlaken. In 1616 kocht het weeshuis te 's-Hertogenbosch "een half stuck lakens, synde eenen Oisterwycsen cam", van 22 el ad *f* 2:1½:0.ⁱⁱⁱⁱ Dit laken was aanmerkelijk duurder dan het door het weeshuis in 1604-1628 gekochte Kesselse laken of de Weerter kwinken en in prijs vergelijkbaar met "Hornse brelen" ("breelijsten", brede lakens uit Horn) of "plaatslakens" (Bossche producten).^{vv} Gemeten aan de Weerter kammen behoorden de Oisterwijkse, waarvan de dichtheid helaas onbekend is, tot een middenklasse.

Geconcludeerd kan worden, dat in Oisterwijk wollen lakens van slechte en vooral middelbare kwaliteiten werden geweven. De goedkoopste stoffen werden in 's-Hertogenbosch door de oostelijke Maasstreek en in Brussel door Weert weggeconcurrerd; in Brussel werden in 1530 vierendertig soorten vreemd laken verkocht, geweven in minstens achttien plaatsen, maar niet in Oisterwijk.^{vi} Terwijl de nadruk van de productie in Weert lag op de goedkope stoffen en die van productiecentra als Mechelen op het luxe laken, lijkt de middensoort kenmerkend te zijn geweest voor Oisterwijk. Hoewel duurdere wolsoorten in Oisterwijk geenszins onbekend waren, moet daar het weven van grovere en lichtere stoffen met inlandse en Duitse wol dominant zijn geweest.

Het Oisterwijkse laken genoot een zekere faam. Dat kan worden afgeleid uit de zestien woorden die de Florentijnse koopman Luigi Guicciardini in zijn beschrijving van de Nederlanden (verschenen in 1567) aan de vrijheid wijdde:^{vii} "Oosterwijck ghelegghen twee mylen van s'Hertoghenbosch, is een goede vleck, daer men veel goede lakenen maeckt." Productietechnisch onderscheidde Oisterwijk zich in die tijd door een bijzondere, maar onbekende wijze van bereiden en spinnen van de wol, waarvan het geheim in handen viel van een Antwerpse poorter; deze verkocht rond 1564 zijn techniek van lakenmaken — die overigens alle in het vooruitzicht gestelde winstverwachtingen zou beschamen — aan de steden Hasselt (België), Sint-Truiden en Turnhout ten behoeve van de plaatselijke draperien.^{viii}

Bestond er een bepaalde soort wollen stof, die werd benoemd als Kempens laken? Onder deze naam werden immers lakens geregistreerd in de boekhouding van de tol te Gorinchem (rond 1480), in het exportregister van 's-Hertogenbosch (rond 1544) en op verschillende andere plaatsen. Daarnaast was er sprake van onder meer Lierse, Hornse, Maaseikse, Duffelse en een veelheid van Weerter lakens.

Slechts eenmaal, in 1624, werd Kempens laken als productietechnische categorie aangeduid, namelijk toen een Rotterdamse lakenbereider uit Dorsten verklaarde dat hij zijn stoffen altijd had "gereet ende gedrapiert opte Kempense ofte Brabantse maniere".^{hiii} De zes drapeniers uit Dorsten die in 1614-1624 het Leidse poorterschap kochten^{iv}, maakten baaien (met grove kaardwol) en saaien (met grove kamwol): een definitie waarin de lakens uit de Kempen gezien de gebruikte wolsoort goed passen.

Verwijst de benaming Kempens laken dan naar de grondstof: inlandse, dus Kempense wol—, zoals later van Spaanse wol gemaakte stoffen wel Spaans laken werden genoemd?^h Verschillende bronnen weerleggen deze hypothese. Zo verbood een Bossche ordonnantie uit 1530 het zonder toezicht ramen van niet-Engelse lakens, waarvan met name die uit Weert, de Kempen, Brugge en Kessel worden genoemd^{hi}; in 1565 volgde een herhaling van dit verbod, waarin tegenover het Engelse alleen Kempens, Kessels en Vlaams ongeruwd laken werd gesteld en het bovendien werd verboden om "brede hornkens"^{hii} en Kempens laken te laten doorgaan voor plaatslakens.^{hiii} De nevenschikking met het zeer goedkope Kesselse diende de tegenstelling tot het dure, Engelse laken en die met Horns en Mechels laken accentueerde de overeenkomstige, Vlaamse productiewijze. In 1558 ageerden Hollandse steden tegen de concurrentie van Weerter en Kempense lakens.^{hiv}

De vermelding in 1588 van buiten de Verenigde Provinciën gemaakte *Vlaamse* lakens "als kepers, Emmekens, H.K. Bellen, Wolfkens, Kempense, breede Hoornsche, Maseysche"^{hiv} compliceert de identiteitsvraag, maar werpt een licht op een productietechnische ontwikkeling. Vlaamse lakens uit Brabant en de Maasstreek duiden namelijk op wollen stoffen die in Mechelen ("emmekens"^{hvi}), de Kempen, Horn en Maaseik waren geweven op de Vlaamse manier, zoals die in zwang was in Hondshoote en in de Leiestreek (Kortrijk, Menen, Wervik, Armentières).^{hvi} Daar werden van goedkopere grondstoffen — inlandse wol, al dan niet met een linnen ketting — saaien en baaien geproduceerd, lichter dan het traditionele laken van de Oude en dan de plattelandsproducten van de Nieuwe Draperie. Gestimuleerd door het groeiende handelsverkeer volgden deze ontwikkelingen later ook op het Brabantse platteland.

'Kempens laken' sloeg kortom niet op grondstof of productietechniek, maar op producten uit de latere Noord-Brabantse Kempen, wellicht ook de zuidelijk daaraan palende streek en de baronie van Breda. Dat de categorie Kempens laken geen kwaliteitsindicatie gaf, tonen ook de weefsels zelf: naast de degelijke Oisterwijkse kwamen er immers zeer inferieure stoffen op de markt, aan het einde van de zestiende eeuw bijvoorbeeld "swert Cempener tot neerhozen"^{hvi} (voor ondergoed) en "Kempen laecken tot sacken", het laatste bijna half zo goedkoop als slecht laken uit Kessel, Horst, Venray en Xanten.^{hix} Inderdaad werden in de Kempense lakencentra afzonderlijke productie- en kwaliteitsstandaarden gehanteerd: Lier en Herentals bleven zo lang mogelijk de mores van de Oude Draperie trouw door nagenoeg alleen met Engelse wol te werken^{hx}, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Oisterwijk, Turnhout en Hasselt.

Alleen uit omstreeks 1570 is een productiecijfer bekend. Er waren toen driehonderd weefgetouwen in Oisterwijk operationeel, "alle met volder neringhen." De wekelijkse productie bestond uit meer dan honderd lakens.^{hxi} Op jaarbasis werden er dus

ongeveer 5200 lakens geweven, dat is 17_ per getouw. Uitgaande van een lengte van 40 el bedroeg de jaarproductie dan 208.000 el.^{lxxii} Omdat er "meer dan honderd" lakens per week werden vervaardigd en omdat 1570 in een crisisperiode viel (zie hierna § 4), is het cijfer van 208.000 el zeker laag. In elk geval kan Oisterwijk met dit quotum worden gerangschikt tussen de grootste producenten van de Lage Landen uit die tijd.^{lxxiii}

Aan driehonderd lakengetouwen werkten evenveel wevers. Per wolwever waren minstens vier spinsters, een schrobbelaar en een kamster nodig. Sterfvellen werden bewerkt door wolploters. De afwerking van het laken bood werkgelegenheid aan vollers, droogscheeders, ververs en persers. Kammen-, riet-, getouw- en kaardenmakers vervaardigden en herstelden arbeidsinstrumenten; zo ook de scharenslijpers, die droogscheedersscharen maakten en onderhielden. Ten slotte moest de wol worden aangevoerd en de eindproducten door voerlieden, schippers en marskramers worden vervoerd en verhandeld. Voorzichtig geschat zullen er rond 1560 tweeëneenhalfduizend Oisterwijkers in de wollen-lakensector hebben gewerkt. Aangezien de meeste hulparbeidsters geen eigen huishouden hadden, kan niet worden berekend hoeveel mensen er in totaal van het wolwerk leefden.^{lxxiv} Veel van de vijfenvijftig nonnen en novicen die in 1526 het rond 1440 gestichte franciscanessenklooster bewoonden^{lxxv}, zullen zich met wolbewerking hebben beziggehouden en bovendien hadden zij een schaapherder in dienst. Ook de bewoonsters van het oude-vrouwenhuis, gesticht rond 1539, werkten in de textiel, als naaisters, spinsters, spoelsters en kaardsters.^{lxxvi}

4. Weven en overleven

De schaarse historische bronnen tonen Oisterwijk vooral als slachtoffer van misfortuin en geweld. Zowel in de veertiende, vijftiende als zestiende eeuw was de vrijheid meermalen de dupe van de Gelderse oorlogen. In de Tachtigjarige Oorlog was het sinds 1572 niet anders.

Een bruikbaarere maatstaf voor het economische wedervaren dan een rampenkalendarium is de demografische ontwikkeling. Terwijl de bevolking van het hertogdom Brabant van 1374 tot 1437 met 14 procent toenam en die van de meierij van 's-Hertogenbosch met bijna 60 procent, sprong Oisterwijk er met een verdrie- tot -vierdubbeling van de bevolking sterk uit.^{lxxvii} Hoewel de verlening van vrijheids-, markt- en andere rechten een aanzuigende werking had op handelaars, moet deze verveelvoudiging, mede gezien het kleine landbouwareaal, nagenoeg uitsluitend op conto worden geschreven van een industriële groei.^{lxxviii} In tegenspraak tot de sterke teruggang van de textielnijverheid in Brabant in het verloop van de vijftiende eeuw^{lxxix} stond de groei van de Oisterwijkse bevolking in de tweede helft van die eeuw, waarna in het eerste kwart van de zestiende weer een krachtige groei volgde.

Een preciezer beeld van de demografische ontwikkeling geven, behoudens de aan het bronnenmateriaal klevende methodologische problemen, de inkomsten van poortergelden. In 1430-1570 betaalden 562 personen leges voor de inburgering in Oisterwijk^{lxxx}, dat is gemiddeld veertig per decennium. In 1431-1440 werd de bevolkingsgroei van 1374-1437 nog voortgezet met veertig geporteerde nieuwkomers, maar de decennia tot 1450 en 1460 brachten slechts twintig en vijftien inschrijvingen. Na deze inzinking volgde een sterke opleving met een top van vierentachtig poorters in 1471-1480^{lxxxi}, waarna een dalende tendens volgde die aanhield tot in de jaren vijftig van de zestiende eeuw, toen slechts elf inburgeringen werden genoteerd. De reeks eindigt

met het decennium 1561-1570, dat met achtentwintig inschrijvingen een licht herstel toont.

De schapenhouderij is indicatief voor de industriële ontwikkeling voor de regio. Terwijl het aantal schapen van de vijfenveertig boerderijen van de abdij van Tongerlo, die goeddeels in de Kempen lagen, van 1419 tot 1495 daalde – met 7,6 procent tot 1439, 2,4 procent tot 1462 en 8,5 procent tot 1490—, was de wolproductie van de ongeveer dertig hoeven van het Bossche Geefhuis, bijna allen in de meierij gelegen, in het decennium van 1465/66-1474/75 maar liefst 121,8 procent hoger dan in het voorgaande.^{lxxxii} De dominante klandizie van de Oisterwijkers, die meestal de hele jaarproductie opkochten, wijst op een welvarend wolwerk.

De demografische cijfers leren dat de vrijheid stormachtig groeide, toen aan het einde van de veertiende en in de eerste decennia van de vijftiende eeuw de lakencentra Brussel en Leuven en in mindere mate Mechelen en Diest kwijnden. Gedwongen door de duurte en de schaarste van de Engelse wol waren deze steden overgestapt van de productie van luxe laken op soorten van mindere kwaliteit, gemaakt van inlandse kaardwol. De plattelandsnijverheid, vooral die in de Kempen, profiteerde van de wolcrisis en bovendien was zij beter dan de stedelijke concurrentie in staat om te voorzien in de grote vraag naar goedkope stoffen door de stedelijke ambachtslieden, die dankzij de prijs- en loonevolutie meer te besteden hadden.^{lxxxiii}

Gedurende het verdere verval van de traditionele Brabantse lakencentra bleef de Oisterwijkse bevolking groeien, vooral na 1460. Elders in de Kempen werd in de eerste helft van de zestiende eeuw het lot bezegeld van Herentals, halveerde de lakenproductie van Diest tussen 1540 en 1555, sukkelde Geel snel achteruit en hielden alleen Lier en Oisterwijk nog stand.^{lxxxiv} In de textielindustrieën van Herentals, Turnhout, Eindhoven en 's-Hertogenbosch kwam de nadruk te liggen op de vervaardiging van linnen lakens en tijken. Guicciardini sprak tegen 1560 niet meer over lakenproductie in Hoogstraten, Breda, Herentals, Eindhoven, Helmond, Mol en Geel, hij noemde alleen nog de Brabantse plaatsen Mechelen ("de beste ende fijnste van dese gantsche landen"), 's-Hertogenbosch (maar de linnenproductie was veel belangrijker), Diest, Lier, Oisterwijk, Duffel, Walem en Turnhout.^{lxxxv}

Oisterwijk was nochtans niet ongeschonden gebleven. Elders, met name in Leiden, Menen, Kortrijk, Poperinge, Armentières en Nieuwkerke, was er al eerder sprake van een recessie.^{lxxxvi} Arbeidsonrust in Weert in 1555 en 1556 toont, dat er ook in de goedkope-lakensector een economische malaise heerste.^{lxxxvii} In 1559 kwam het eveneens in Oisterwijk tot ongeregelheden, toen de plaatselijke overheid de wevers belaste met een stuiver (extra) per laken.^{lxxxviii} De textieleconomische problemen werden versterkt door een pestepidemie in 1555-1559 en misoogsten in 1555 en 1556 met duurte als gevolg. Slechts elf vreemdelingen kochten in de jaren vijftig het poorterschap. Gemeten aan het meer dan dubbele aantal poorterinschrijvingen in het volgende decennium lijkt de vrijheid dan het dieptepunt te zijn gepasseerd.^{lxxxix}

Per schip en per as werd Oisterwijks laken verzonden naar Antwerpen, Brussel, Holland (Dordrecht, Heusden, Gorinchem en vandaar door naar Utrecht), Zeeland, Bergen op Zoom, Maastricht en 's-Hertogenbosch, en via de laatste stad verder naar Gelderland, Utrecht, Overijssel en Noordrijnland-Westfalen.^{xc} Oisterwijk profiteerde tijdens de vijftiende en zestiende eeuw van de noordwaartse verschuiving van de belangrijkste internationale handelsroutes (via de jaarmarktcentra Antwerpen en Bergen op Zoom, maar ook via de Hollandse grenssteden en vooral de nabijegelegen transitostad 's-Hertogenbosch naar Holland en Duitsland), terwijl de lakenmakers

tegelijkertijd inspeelden op de nieuwe marktbehoeftes aan lichtere, goedkopere stoffen. Dat waren de twee fundamenteën van het economische succes van de vrijheid.

De grote Brabantse lakensteden hadden aanvankelijk behoefte gehad aan de grondstof wol. Daarvoor was schapenteelt nodig, die een landbouweconomische structuur vooronderstelde: nederzettingen van boeren. Om de wol bij de textielproducent te krijgen was vervolgens een netwerk van kleinere marktcentra nodig.^{xcv} Al dan niet voorzien gingen deze marktplaatsen met hun eigen wollen-stoffenfabricage de traditionele lakensteden hevig beconcurreren.

5. Oisterwijk planmatig verwoest

Aan het welvaren kwam een bruto einde tijdens de Opstand. De vrijheid werd sinds 1572 herhaaldelijk gebrandschat, geplunderd en verbrand. Doordat er een Spaans garnizoen lag, onder meer ter bescherming van de ook militair belangrijke verkeersroute naar Antwerpen, raakte Oisterwijk politiek besmet en object van handelsblokkades door de rebellerende provinciën. De maroderende soldateska wist waar zij kwam en was niet gespeend van elke handelsgeest, aangezien zij meerdere malen "het wullen laken van den getouw hebben gesneden ende wechgevuert."^{xcvi}

Tijdens de planmatige verwoestingscampagne in de meierij van Den Bosch, georganiseerd door de Staten-Generaal en in 1587 uitgevoerd door de garnizoenen van Heusden en Geertruidenberg, werd de vrijheid op 11 juli totaal in de as gelegd. De ravage was ontzettend. Van de zeshonderd huizen bleven er slechts tweentwintig overeind; de niet gevluchte inwoners verscholen zich in hun bouwvallen en waren goeddeels op liefdadigheid aangewezen. Zes weken na de furie werkten er nog maar drie van de eertijds driehonderd getouwen en werd er in een maand geen laken meer opgeleverd.^{xcvii}

Al voor 1587 had de oorlogsellende een exodus van Oisterwijkse drapeniers op gang gebracht. Een bron uit 1621 spreekt, terugblikkend, van emigratie naar 's-Hertogenbosch, Breda, Gorinchem en Rotterdam. Uit onderzoek in de archieven blijkt echter dat weliswaar enkele tientallen lakenmakers naar Gorinchem verhuisden, maar dat men zich *en masse* in Den Bosch vestigde, waar een afspraak was gemaakt met het weversgilde. Ook handelaars en hulparbeiders als spinners en kaardenmakers vertrokken daarheen.^{xcviii} Leuven lijkt een andere interessante uitwijkhaven te zijn geweest.^{xcix}

De verwoestingen en de uitwijking hadden dramatische gevolgen voor de handelspositie van Oisterwijk. Terwijl rond 1544 nog maar een enkel Weerts op een kleine tweehonderd Oisterwijkse en andere Kempense lakens uit Den Bosch werd geëxporteerd, werden er van medio 1584 tot eind 1595 bij de Bossche licentmeester 975½ Weerter lakens aangegeven, eenentwintig Tilburgse en misschien drieëntwintig Oisterwijkse.^{cx} Deze vergelijking tussen Oisterwijk en Weert gaat overigens enigszins mank, omdat uit de laatste stad in de jaren negentig uitsluitend de slechtste kwaliteit Den Bosch passeerde: "Weertssche litssen oft stucken laeckens, dienende tot voeder laecken", ook "slechte Weertsche laeckens" of "quincken" genoemd. Onbekend is welke kwaliteiten Kempens laken er rond 1544 werden aangegeven, terwijl de duurdere lakens in de exportregisters aan het einde van de eeuw ondervertegenwoordigd waren als gevolg van het ontmoedigen van de import in Holland door middel van zware douanerechten. De conclusie dat de ruïne van het Oisterwijkse wolwerk totaal was, blijft echter onverlet.

De eerste tekenen van herstel verschenen in 1598, toen fondsen werden gezocht om het in 1587 verbrande zegelhuis te herstellen ("op dat de lakenen byden weirdeyns daer inne nae ouder manieren wederomme gecuert, gesegelt ende gewraecht moghen wordden")^{xvii} en drie nieuwe leden in het wollenambacht werden ingeschreven. Het herstel was voorzichtig en voorlopig, want pas in 1610 werd de volgende nieuwe wolverwerker in het wollenambacht ontvangen.^{xviii} Maar toen was de wapenstilstand in werking getreden en zoals overal, vooral aan de frontlinies, trad er in Oisterwijk een krachtige economische opleving op.

De plaatselijke volmolen werd ten laatste in 1617 hersteld en weer in bedrijf genomen; in Heukelom onder de jurisdictie van Oisterwijk was al in 1602 een nieuwe opgericht en in de buurgemeente Moergestel een in 1599.^{xix} Maar vermoedelijk kwam de klandizie voor het tiental nieuwe volmolens in de regio voornamelijk uit Tilburg, waar de lakenproductie in de laatste decennia van de zestiende eeuw een explosieve groei had doorgemaakt. Terwijl het voordien andersom was geweest, stond voortaan Oisterwijk in de schaduw van Tilburg.

Slot

Oisterwijk was een van de vele Kempense lakenproductiecentra die in de late Middeleeuwen opkwamen en met goed gevolg de concurrentie met de grote, traditionele lakenproducenten aangingen. Anders dan Diest, Lier en Herentals, wier lakens werden verkocht op de jaarmarkten van Champagne en in zuid- en midden-Europa, bestond de exportmarkt van Oisterwijk uit de transitoire handelscontacten van 's-Hertogenbosch, de jaarmarkten in het noorden van Brabant en vooral de Hollandse grenssteden. Later dan Kempens laken van elders lijkt dat uit Oisterwijk een solide marktpositie te hebben veroverd. En beter dan elders in de Kempen wist de vrijheid de crises van de vijftiende en zestiende eeuw te ontlopen, doorstaan of overkomen. Toen na de totale vernietiging van de nijverheid weer enig herstel optrad, rond 1600, was de lakenindustriële kaart in de Lage Landen grondig gewijzigd. Er had een massale migratie van Vlaamse lakenmakers naar Leiden plaatsgevonden en ook andere Hollandse steden hadden de Lichte Draperie uit Vlaanderen omhelsd.^c Voor het oprukkende dunne laken uit de lage-lonencentra Eupen en Verviers moesten uiteindelijk ook Maaseik, Horn en ten slotte Weert zwichten. In de nabije omgeving maakte Tilburg een stormachtige groei door.

Tilburg heeft tijdens en na de rampzalige gebeurtenissen in de Tachtigjarige Oorlog niet het marktaandeel van Oisterwijk overgenomen, maar had al een eigen productielijn ontwikkeld van fijne lakens, die een stempel ging drukken op de zeventiende- en achttiende-eeuwse industrie. Terwijl Oisterwijk voordien een vertegenwoordiger was geweest van een middencategorie – het weven van goedkopere wollen stoffen van inlandse kamwol–, omhelsde men in Tilburg de imitatie van hooggekwalificeerde, Vlaamse lakens, gemaakt van goede inlandse en later Spaanse en Portugese kaardwol, lichter dan de luxe stoffen van de Oude Draperie.^{ci} Tilburgs laken ging vooral de wereld in als Hollands of Leids laken. Er was een Bataafse Omwenteling voor nodig om het Hollandse protectionisme te breidelen, waarna de Tilburgse kapitalisten zich politiek-economisch konden emanciperen en naamsbekendheid geven aan het Tilburgse laken. Kempens en Oisterwijks laken waren toen allang geschiedenis.

Noten

- i. Zie voor een overzicht van de Oisterwijkse lakenindustrie tot aan 1817: Leo Adriaenssen, 'Oisterwijkse kammen', *De kleine Meijerij* 51 (2000) 39-50, 75-92.
- ii. S.J. de Laet, 'De Kempen in de Romeinse en in de vroeg-Merovingische tijd', *Brabants Heem*, II (1950) 29, 31. M. Gysseling, 'De oudste toponymie in de Kempen', *Brabants Heem*, XI (1959) 102, 103. F.W. Smulders, 'Campinia', *Brabants Heem*, XII (1960) 55, 56. T. Klaversma, 'Strijd om de Kempen', *Brabants Heem*, XXV (1973).
- iii. P. Bonenfant, 'La fondation de "villes neuves" en Brabant au moyen âge', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 49 (1962).
- iv. Floris Prims, 'Onze Kempische dubbeldorpen', *Antwerpiensia* (1947) 332. Idem, 'Hertog en abdis. De twist om Herentals. 1209', *Antwerpiensia* (1947), 334-337.
- v. H.P.H. Camps, *Het oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I. De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn.; 's-Gravenhage 1979) I, 134. H.P.H. Camps, *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium Trinitatis (1330). Een exposé met enkele nabeschouwingen* (Hilversum 1995), 26, interpreteert de aangeduide nering als wolweverij in plaats van spinnen, hoewel dat zonder meer wijst op lakenmakerij in de jonge stad.
- vi. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, I, 528-530.
- vii. Lier: A. Bergmann, *Geschiedenis der stad Lier* (Lier 1873) 61. Herentals: J.R. Verellen, 'Lakemijverheid en lakenhandel van Herentals in de 14e, 15e en 16e eeuw', *Taxandria*, nieuwe reeks, 27 (1955) 121, 124. Hoogstraten: E. Adriaenssen, *Hoogstraten. Verzameling van handschriften* (Hoogstraten 1899) 99, 100. Breda: F.F.X. Cerutti, D. van Diepen, C.H. Edelman e.a., *Geschiedenis van Breda*, dl. I (Tilburg 1952) 112. Turnhout: J.E. Jansen, *Turnhout in het verleden en het heden* (3 dln.; Turnhout 1905) I, 83, 84. Sint-Oedenrode: J.F. Willems ed., *De Brabantsche Yeesten of rymkronyk van Brabant*, dl. II (Brussel 1843) 705. Eindhoven: L.G.A. Houben, *Geschiedenis van Eindhoven. De stad van Kempenland* (2 dln.; Eindhoven 1889-1890) I, 46-49.
- viii. J. Melssen, 'De geschiedenis van Eindhoven tot omstreeks 1570', in: N. Arts ed., *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1550* (Eindhoven 1994) 97.
- ix. Leo Adriaenssen, 'Een zestiende-eeuws vluchtelingenprobleem. Hoe Oisterwijkse wolwerkers asiel vonden aan de Bossche Weversplaats', *Brabants Heem* 53 (2001), te verschijnen in aflevering 4, § 1.
- x. Willy Steurs, 'Les phénomènes urbains dans le Brabant septentrional jusqu'aux environs de 1300', in: Jean-Marie Duvosquel en Alain Dierkens eds., *Villes et campagnes au Moyen Âge. Mélanges Georges Despy* (Liège 1991) 648.
- xi. J. Cunen, *Geschiedenis van Oss. Met inventaris van de gemeente-archieven* (Oss 1932) 29, 30, 63.
- xii. Algemeen Rijksarchief Brussel (verder ARAB), Rekenkamer inv. 4038, fo. 73.
- xiii. Dit overzicht is niet uitputtend; de Luikse Kempen zijn bijvoorbeeld door de ommissie van Peer en Bree stiefmoederlijk bedeed. Aan de andere kant noemen verschillende auteurs op basis van eenmalige vermeldingen van lakenleveranties ook bijvoorbeeld Borkel, Weelde, Westerlo en Testel lakencentra, terwijl anderen zonder reden Tilburg en Geldrop plaatsen in de lijst van middeleeuwse en laatmiddeleeuwse productiecentra. Er moet nog veel onderzoek worden gedaan om een evenwichtig beeld te kunnen schetsen van het lakenproductiegebied Kempen.
- xiv. Jacob van Oudenhoven, *Een nieuwe ende vermeerderde beschryvinge van de meyerie van 's-Hertogen-Bossche* (1670) 9, 10.
- xv. Adriaenssen, 'Oisterwijkse kammen', 39, 48 (noot 4).
- xvi. P. Bonenfant, 'L'origine des villes brabançonnnes et la "route" de Bruges à Cologne', *Belgisch tijdschrift voor philologie en geschiedenis* 31 (1953).
- xvii. F.W. Smulders, 'De stroom genaamd De Dieze', *Brabants Jaarboek* (1950) 128, 129. Vgl. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (verder GAH), R 1197, fo. 289, 1 augustus 1426.
- xviii. Adriaenssen, 'Oisterwijkse kammen', 43.
- xix. Lauran Toorians, 'Heren en heerlijkheid. Landsheerlijk gezag en lokale autonomie tot 1473', in: Cock Gorisse ed., *Tilburg. Stad met een leven in het verleden* (Tilburg 2001), ter perse.
- xx. Willy Steurs, *Les campagnes du Brabant Septentrional au moyen âge. La fondation de la neuve ville d'Oisterwijk par le duc Henri F* (Bruxelles 1974) 44 e.v.; 68, 69.
- xxi. ARAB, Rekenkamer inv. 45038, fo. 92.
- xxii. Steurs, *Les campagnes du Brabant Septentrional*, 54, 60, 70, 71.
- xxiii. Adriaenssen, 'Oisterwijkse kammen', 39.
- xxiv. J.F. Niermeyer en J.G. Smit, *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied* (2 dln.; 's-Gravenhage 1968-1997) I, 628-631, 642, 654.
- xxv. ARAB, Rekenkamer inv. 13025, los stuk bij de rekening van Sint-Jan 1467 – 1 september 1468, gedateerd Turnhout, "opten jairsdach inden jair onses heeren anno CCCC ende veerthien". Vgl. M. Pinkhof, 'Plaatsbeschrijving van Oisterwijk met kroniek van de jaren 1566-1609', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* 40 (1919) 129, 172.
- xxvi. ARAB, Raad van Brabant inv. 629, fo. 229^v, 23 december 1564.

- xxvii.N.W. Posthumus, 'Keurboek van Oosterwijk', *Verslagen en mededeelingen [van de] Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht* 6-2 (1911) 179, 191.
- xxviii.Adriaenssen, 'Oosterwijkse kammen', 41.
- xxix.ARAB, Rekenkamer inv. 13024, rekening 8 februari – Kerstmis 1434, fo. 48°.
- xxx.ARAB, Rekenkamer inv. 13024, rekeningen Sint-Jan – Kerstmis 1441, fo. 136, en Kerstmis 1441 – Sint-Jan 1442, fo. 140.
- xxxi.Paul Bonenfant, 'Achats de draps pour les pauvres de Bruxelles aux foires d'Anvers de 1393 à 1487. Contribution à l'histoire des petites draperies', in: H. Aubin, E. Ennen, H. Kellenbenz e.a. eds., *Beiträge zur Wirtschafts- und Stadtgeschichte. Festschrift für Hektor Ammann* (Wiesbaden 1965) 183.
- xxxii.Regionaal Historisch Centrum Tilburg (verder RHCT), Rechtersarchief Oosterwijk (verder Oosterwijk R) 206, fo. 3°, 8 februari 1502. (Met dank aan Wim de Bakker te Oosterwijk, die mij wees op deze en enkele andere geciteerde akten.)
- xxxiii.RHCT, Oosterwijk R 214, losse stukken de dato "op onser vrouwen avont purificationis a° IX°" en 22 maart 1509. Steurs, *Les campagnes du Brabant Septentrional*, 63, veronderstelt dat er al in de vijftiende eeuw een zegelhuis was. De akten uit 1509 geven daarvoor geen aanwijzing, spreken bijvoorbeeld niet van een 'nieuw' zegelhuis.
- xxxiv.G.C.A. Juten, *Consilium de Beke* (z.pl., z.j.) 226.
- xxxv.GAH, Geefhuis inv. 406, rekening Sint-Jansjaar 1458-1459, ongefolieerd. Vgl. Idem inv. 608, rekening Sint-Jansjaar 1457-1458, fo. 42, maandag na Beloken Pasen 1458. Vgl. Geefhuis inv. 407-408, rekeningen 1459-1482. (Een gulden was 15 kromstaarten, een gulden 20 stuiver, een stuiver 6 plakken.)
- xxxvi.F. Prims, 'De statuten van de Antwerpsche lakengilde in het begin der 16de eeuw', *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde* (1939) 29, 30.
- xxxvii.In Herentals mochten 'vlokkenlakens' alleen worden gemaakt voor het eigen gezin of om aan de armen te schenken en stukken van dergelijke lakens alleen als bij de verkoop nadrukkelijk de grondstof werd vermeld (Verellen, 'Lakennijverheid en lakenhandel van Herentals', 157, art. 26; 163, art. 76). Zie voor Gent en Brugge: John Munro, 'Textiles as articles of consumption in Flemish towns, 1330-1575', *Bijdragen tot de geschiedenis* 81 (1998) 281.
- xxxviii.Adriaenssen, 'Oosterwijkse kammen', 44.
- xxxix.H.J. Smith, *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Engeland, Schotland en Ierland*, dl. I ('s-Gravenhage) 956.
- xl.GAH, R 1241-1265, passim.
- xli.ARAB, Rekenkamer inv. 23383-23387, passim. De prijzen varieerden van f 11:13:5 tot f 15:7:9 (Oosterwijkse lakens) en van f 12½ tot f 20 (Kempense lakens); de Engelse stukken waren twee- tot driemaal zo duur. Slechts tweemaal worden in de rekeningen uit 1543-1545 andere Kempense lakens genoemd, namelijk uit Retie: stoffen ter waarde van f 4.
- xlii.Bonenfant, 'Achats de draps', 185.
- xliiii.GAH, Geefhuis inv. 406-429, 1453-1562, passim.
- xliv.GAH, Geefhuis inv. 423, rekening Sint-Jansjaar 1536-1537, ongefolieerd.
- xlv.Ch. Laurent, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série. 1506-1700*, dl. I (Bruxelles 1893) 708, 709.
- xlvi.GAH, Charterverzameling, inv. Sassen 813, 19 september 1547.
- xlvii.Universiteitsbibliotheek Leiden, Pamflettenverzameling inv. 341.
- xlviii.Universiteitsbibliotheek Leiden, Pamflettenverzameling inv. 340.
- xliv.GAH, Oud stadsarchief (verder OSA) inv. 154, "Liste ende taxatie".
- l.Universiteitsbibliotheek Leiden, Pamflettenverzameling inv. 360.
- li.J.A. Goris, *Étude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme moderne* (Louvain 1925) 262, 263.
- lii.Jules Vannérus, 'De keure der wollewevers van Diest van 1333', *Verslagen en mededeelingen der koninklijke Vlaamse academie voor taal- en letterkunde* (1906) 682.
- liiii.GAH, Gereformeerd Burgerweeshuis inv. 585, rekening Drievuldigheidsjaar 1616-1617, ongefolieerd, 11 november 1616.
- liiii.GAH, Gereformeerd Burgerweeshuis inv. 584-588, passim. In de licentlijsten van 1588-1609 behoren de "breehornkens" qua waarde tot de middenmoot (Universiteitsbibliotheek Leiden, Pamflettenverzameling, doos 1588-1591, S. I 43a, no. 5, 29 april 1588. Algemeen Rijksarchief Den Haag (verder ARH), Archief Johan van Oldenbarnevelt inv. 1389, 18 december 1596. Staten-Generaal inv. 12161, no. 114, 11 juli 1597. Idem inv. 12562-12, licentlijst uit 1609). De "pletzen" of plaatslakens hebben in het plakkaat op de ordonnantie van de gemene middelen van 20 augustus 1639 (en sinds de ordonnantie van 1588) een plaats tussen de stametten en de Bossche, Bredase, Tilburgse en Weertse "roosen" (C. Cau e.a., *Groot Placcaetboek van Holland en Zeeland* (9 dln.; 's-Gravenhage 1658-1796) I, 2210-2211), – de laatste waren lakens voorzien van een hoog keurmerk.
- lv.J. Lameere en H. Simont, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas. Deuxième série. 1506-1700*, dl. III (Bruxelles 1902) 14, 16, 17.
- lvi.Luigi Guicciardini, *Beschryvinghe van alle de Neder-landen, anderssins gheuoemt Neder-Duytslandt*, vertaald door Cornelis Kilianus (verm. dr.; Amsterdam 1612) 121.

- lvii.C. de Baere en C. van der Straeten, 'Geschiedenis van de lakennijverheid te Hasselt', *Limburgsche bijdragen* 18 (1923) 91, 92. H. de Kok, 'Het economisch leven tot 1800', in: H. de Kok en E. van Autenboer eds., *Turnhout. Groei van een stad* (Turnhout 1983) 152.
- lviii.Gemeentearchief Rotterdam, Oud-notarieel archief inv. 78, fo. 167^v, 27 december 1624.
- lix.Gemeentearchief Leiden, Secretariaatsarchief 1574-1816 inv. 1267, fo. LXVIII, LXVIII, LXXXVIII^m, CXLII, CXLVI, CLXII.
- lx.Het in Hondshoote en Leuven van Kempense wol gemaakte textiel werd nooit Kempens genoemd (E. Coornaert, *La draperie-sayetterie d'Hondshoote (XIV-XVIII siècles)* (Rennes 1930) 190. Raymond van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw* (Brussel 1961) 345, 365, 368).
- lxi.GAH, OSA 136, dl. II, fo. VII^m
- lxii.De in § 3 vermelde breelijsten (brede lakens) uit Horn.
- lxiii.GAH, OSA 136, dl. IV, fo. 84, 85^m
- lxiv.J.C. Overvoorde, *Rekeningen van de gilden van Dordrecht (1438-1600)* ('s-Gravenhage 1894) 34, 36.
- lxv.ARH, Staten-Generaal inv. 4932-I, bijlage bij een rekest de dato 15 april 1617.
- lxvi.Emmekens waren met de letter M gelode lakens. Zij vormden te Mechelen in 1554 de op twee na duurste categorie (T.R. van Uytven, 'De omvang van de Mechelse lakenproductie vanaf de 14e tot de 16e eeuw', *Noordgouw* 5 (1965) 111).
- lxvii.Zie voor 'Vlaamse lakenmakers' (Vlaams-lakenmakers) uit Tilburg te Rotterdam: Leo Adriaenssen, 'Tilburgse lakenwerkers in Rotterdam', *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur* 19 (2001) 19-25.
- lxviii.L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Amsterdam 1987) 47.
- lxix.GAH, Geefhuis inv. 434, Sint-Jansjaar 1584-1585, ongefolieerd. Idem inv. 436, Sint-Jansjaar 1590-1591, ongefolieerd.
- lxx.Lier: Herman van der Wee, 'Die Wirtschaft der Stadt Lier zu Beginn des 15. Jahrhunderts. Analyse eines Zollbuches und eines Wollinspektionsregisters', in: Aubin, Emmen en Kellenbenz, *Beiträge zur Wirtschafts- und Stadtgeschichte*, 145-148. Herentals: Verellen, 'Lakennijverheid en lakenhandel van Herentals', 129.
- lxxi.GAH, OSA inv. 237, 31 augustus 1587, brief van Lambrecht van den Hoevel, secretaris van Oisterwijk. De door hem genoemde cijfers zijn volgens hem van voor de troebelen (Tachtigjarige Oorlog), maar onduidelijk is wanneer deze volgens hem begonnen. In Oisterwijk begon de oorlog ten laatste in 1572 met een verwoestende militaire *raid* uit Holland (Pinkhof, "Plaatsbeschrijving van Oisterwijk", 134), maar misschien al in 1567 (J.S. van Veen, *Briefwisseling tusschen Margaretha van Parma en Charles de Brimeu, graaf van Megen, stadhouder van Gelderland, 1560-1567* (Arnhem 1914) 395, 396, 400, 407).
- lxxii.Tot dusver is er slechts een aanwijzing gevonden van de lengte van het laken uit Oisterwijk: in 1460-1461 toucheerde Jan Buckinc voor het vollen van een el 1 stuiver en van een laken 2 gulden (GAH, Geefhuis inv. 635, rekening Sint-Jansjaar 1460-1461, ongefolieerd). Een laken was dan 40 el lang. Volgens de ordonnantie op de draperie uit 1471-1472 te 's-Hertogenbosch was een Bosch' laken voor het vollen 40½ el lang en daarna 32 el (N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen* (2 stukken; Utrecht 1946) I, 246, 249).
- lxxiii.H. Soly en A.K.L. Thijs, 'Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. VI (Haarlem 1979) 41. Raymond van Uytven, 'La draperie brabançonne et malinoise du XIIe au XVIIe siècle. Grandeur éphémère et décadence', in: Mario Spallanzani ed., *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana (nei secoli XII-XVIII)* (Firenze 1976) 94-96.
- lxxiv.Een literatuuroverzicht over de productietijd van wollen laken geeft John Munro, 'Flemish woollens and Hanseatic commerce during the later Middle Ages. Changing trends in cloth proces and markets, 1290-1550', in: Rolf-Hammel Kiesow en Thomas Rahlf eds., *Wirtschaftlichen Wechsellen im hansischen Wirtschaftsraum 1300-1800*, dl. I (Keulen 2001), ter perse.
- lxxv.A.F.O. van Sasse van Ysselst ed., 'Beschrijving der meierij van 's-Hertogenbosch, door Philips baron van Leefdael', *Bijdragen van het Provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen in Noordbrabant* (1918) 6.
- lxxvi.ARAB, Rekenkamer inv. 643, fo. CCLXIII, 8 maart 1550.
- lxxvii.De bevolkingscijfers zijn ontleend aan J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XVI-XV siècle)* (Bruxelles 1912) 10-12, 14, 15, 476-483, 486, 487, en aan J. Lijten, 'De keerzijde van de gewestelijke leningen', *Campina* 21 (1991) 62. (N.B.: de door Lijten besproken haardtelling, door hem gedateerd 1596, is in feite in 1496 uitgevoerd.)
- lxxviii.Zie voor deze en andere Brabantse semi-industriële lakencentra: Herman van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)* (3 dln.; The Hague 1963) II, 8, 10, 33, 99.
- lxxix.Van der Wee, *The growth of the Antwerp market*, II, 99. P.M.M. Klep, *Bevolking en arbeid in transformatie. Een onderzoek in Brabant, 1700-1900* (Nijmegen 1981) 45, 46.
- lxxx.ARAB, Rekenkamer inv. 13024-13027.
- lxxxi.De rekeningen over de periode Sint-Jan Baptist 1474 – 10 mei 1477 ontbreken. Daarin is voorzien door het aantal geschatte inschrijvingen te extrapoleren op basis van de decenniumcijfers.

- lxxxii. De Tongerlose cijfers zijn ontleend aan Van der Wee, *The growth of the Antwerp market*, I, 508, de Bossche aan A.C.M. Kappelhof, 'Enige aspecten van de produktie, handel en consumptie in wollen en linnen stoffen in Den Bosch (1435-1650)', *Textielhistorische Bijdragen* 26 (1986) 12.
- lxxxiii. Van Uytven, 'La draperie brabançonne', 91-93. Vgl. Herman van der Wee, 'Industrial dynamics and the process of urbanization and de-urbanization in the Low Countries from the late Middle Ages to the eighteenth century. A synthesis', in: Herman van der Wee ed., *The rise and decline of urban industries in Italy and in the Low Countries (late Middle Ages – early modern times)* (Leuven 1988) 322.
- lxxxiv. Van Uytven, 'La draperie brabançonne', 95.
- lxxxv. Guicchiardijn, *Beschryvinghe van alle de Neder-landen*, 105, 112, 118, 121, 132.
- lxxxvi. Coornaert, *La draperie-sayetterie d'Hondschoote*, 24.
- lxxxvii. A.D.A. Monna, 'De textielnijverheid te Weert', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 15 (1970) 38.
- lxxxviii. Adriaenssen, 'Oisterwijkse kammen', 42, 43. Vgl. ARAB, Rekenkamer inv. 12998, rekening Sint-Jan – Kerstmis 1558, fo. X^o.
- lxxxix. Aan de andere kant wordt in 1563 gesproken van 25 procent steuntrekkers in Oisterwijk, waar door de Franse oorlogen maar weinig economisch vertier was geweest. De betreffende akte reflecteert echter vermoedelijk de situatie in de jaren vijftig en behelst een besluit op een rond 1560 ingediend rekwest (ARAB, Rekenkamer inv. 140, fo. III^oXXXV, 16 augustus 1563).
- xc. Holland en Utrecht: Niermeyer en Smit, *Bronnen voor de economische geschiedenis*, I, 515-517, 628-631, 641, 642, 654; II, 51, 57, 58, 62, 64-66, 68, 73, 77, 80, 89, 91-94, 96, 99, 118, 119, 125, 139, 141, 148, 154, 158, 166, 202, 208, 210, 213, 218, 220. Maastricht: ARAB, Raad van Brabant 695, fo. 16°, 1 juni 1596 (met dank aan Hein Vera). Pinkhof, 'Plaatsbeschrijving van Oisterwijk', 125. Via 's-Hertogenbosch: ARAB, Rekenkamer inv. 23383-23387, passim.
- xc. F.C. Theuws, 'Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350', in: A. Verhoeven en F. Theuws eds., *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal* (Waalre 1989) 196, 197.
- xcii. RANB, Collectie Cuypers van Velthoven 3246, 6 juli 158.
- xciii. GAH, OSA inv. 237, 31 augustus 1587.
- xciv. Adriaenssen, 'Een zestiende-eeuws vluchtelingenprobleem', § 2.
- xcv. Van Uytven, 'La draperie brabançonne', 96.
- xcvi. ARAB, Rekenkamer inv. 23518-23525, passim. "Ungue piece de drap d'Oysterwyck" werd aangegeven op 27 januari 1590, zes dito op 10 maart 1590 (idem inv. 23519, fo. V, XXIV°). Op 22 maart 1594 gaf Jan Peters van Oysterwyck "XVI stucken wulle laeckens" aan (idem 23525, fo. IX°). Bij nagenoeg alle andere aangiften in 1584-1595 werd de herkomst van het laken vermeld. De zestien lakens waren wellicht Bossche producten, vervaardigd door uitgeweken Oisterwijkse lakenmakers. Jan Peters van Oysterwyck zou dan identiek zijn aan de lakenkoper Jan Peeters Timmermans uit Oisterwijk, die in elk geval van 1586 tot 1595 in Den Bosch woonde (GAH, OSA inv. 1323, fo. 113, 23 september 1586. Idem 1691, Remigiusjaar 1594-1595, § inkomsten van de 60° penning, ongefolieerd, 20 juli 1595).
- xcvii. RHCT, Oisterwijk R 293, fo. 45, 46, 24 oktober 1598.
- xcviii. Adriaenssen, 'Oisterwijkse kammen', 47.
- xcix. ARAB, Rekenkamer inv. 303, fo. III^oXXXI^o, 20 december 1599. Idem inv. 306, fo. 14, 18 mei 1611.
- c. Zie voor pogingen van Bergen op Zoom om de Vlaamse draperie de stad in te halen: Adriaenssen, 'Tilburgse lakenwerkers in Rotterdam', 22.
- ci. L.F.W. Adriaenssen, 'Hoe Tilburg in de Opstand goed garen spon. De opkomst van Tilburg als lakencentrum', *Bijdragen tot de geschiedenis* 85 (2002), te verschijnen in aflevering 1-2.